

PRAWOSŁAWNE PARAFIE WE WŁODZIMIERZU WOŁYŃSKIM DO KOŃCA XVI WIEKU

Słowa kluczowe: Cerkiew prawosławna, parafie prawosławne, Włodzimierz Wołyński

Włodzimierz na Wołyniu został założony przez Włodzimierza Wielkiego (978-1015). Do XIV wieku miasto było stolicą ziemi wołyńskiej. Od początku XI wieku centralna część grodu znajdowała się na uroczysku „Stara Katedra”, gdzie wielki książę Włodzimierz ulokował cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny. W XII wieku książę Mścisław (1132-1170) przeniósł centrum Włodzimierza nieopodal ujścia Smoczy do Ługu. Rozwój Włodzimierza pociągał ze sobą lokalizację nowych cerkwi na podgrodziu, Apostolszczyźnie i Michajłowszczyźnie. W okresie od XI wieku do końca XVI wieku we Włodzimierzu Wołyńskim istniało 21 cerkwi.

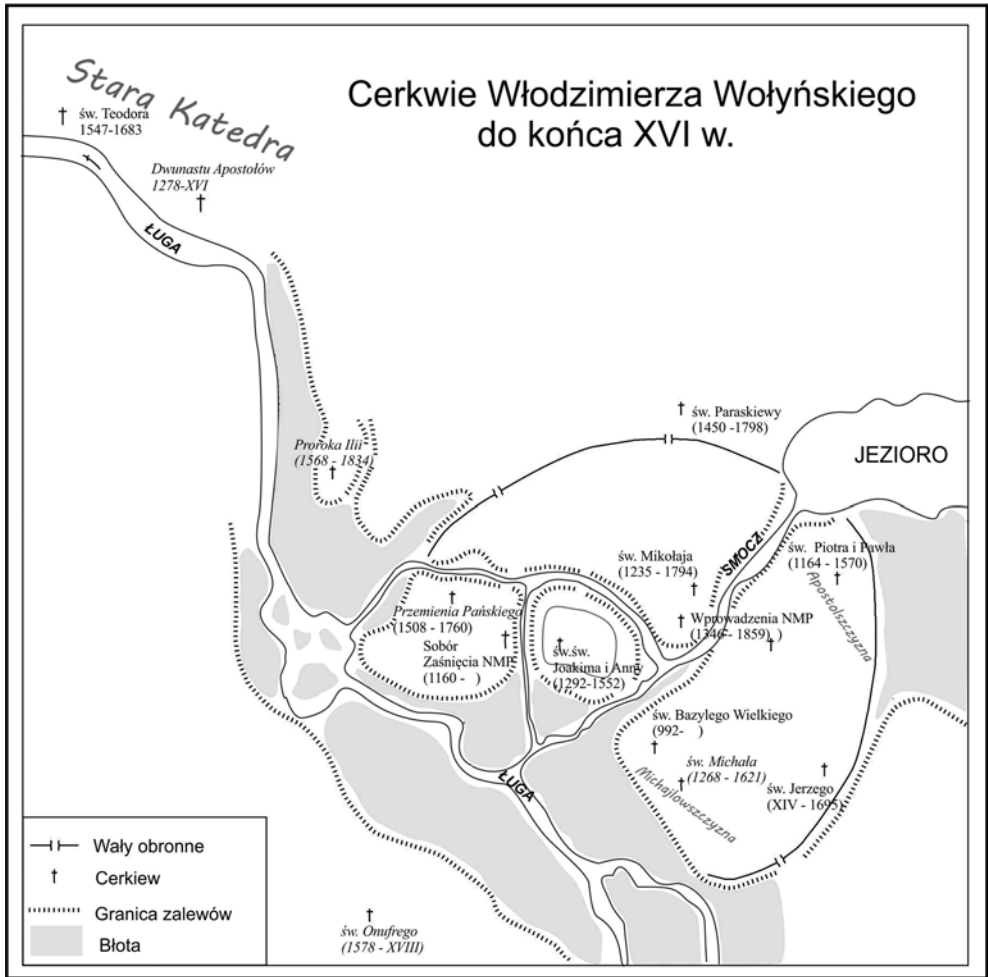
Cerkwie Włodzimierza Wołyńskiego

1. Cerkiew katedralna pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny (cerkiew Mścisława)

Na obszarze, gdzie rzeka Smocz wpada do rzeki Ług, na jednym z dwóch pagórków znajdował się obwarowany zamek, na drugim zaś cerkiew Zaśnięcia NMP z rezydencją biskupów włodzimierskich. Cerkiew została zbudowana w poł. XII wieku przez księcia włodzimiersko-wołyńskiego Mścisława, prawnuka Włodzimierza Monomacha (1053-1125). Świątynia była uznawana za arcydzieło architektury wołyńskiej¹. Głównym celem budowy świątyni było zapewnienie miejsca spoczynku dla członków dynastii. W rodowej krypcie spoczęli: w 1170 roku książę Mścisław; w 1195 roku Wsiewołod (ok. 1160-1195), syn Mścisława; w 1265 roku księżna Helena (1213-1265), żona księcia włodzimierskiego Wasylka Romanowicza; w 1271 roku książę Wasylko (1203-1269); w 1289 roku Włodzimierz (ok. 1247-1288), syn Wasyla.

Panowanie ruskich książąt sprzyjało wzrostowi znaczenia cerkwi. Nadano jej liczne uposażenia ziemskie. Książę halicko-wołyński Roman, syn Mścisława, nadał cerkwi wieś Kupieczow i inne miejscowości. Zapis o nadaniu zapisano w Ewangeliu ołtarzowej. Tam widział ją i odczytał w 1444 roku wielki książę litewski Świdrygiełło (ok. 1373-

¹ W 1890 r. na VIII Zjeździe Archeologicznym w Moskwie profesor Adrian W. Prachow wygłosił odczyt na temat świątyni Mścisława. Zaliczył cerkiew pod wezwaniem Zaśnięcia NMP we Włodzimierzu Wołyńskim do arcydzieł architektury XII w. ze względu na zachowane mozaiki na posadce. Szerokość cerkwi dorównywała szerokości świątyni św. Sofii w Kijowie. Pod cerkwią znaleziono dużo grobów, w tym pięć wielkoksiążęcych, dwa biskupie i wiele grobów należących do osób ze stanu szlacheckiego. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. VI а, Санкт Петербург 1892, s. 642.

Opracowanie własne (na podstawie A. Cynkałowskiego i T. Tregubowicza)

1452), który te nadania potwierdził². Ktitorami cerkwi w XIII i XIV wieku byli też inni książęta wołyńscy.

W czasie panowania książąt ruskich cerkiew Mściława przechodziła kryzysy. Po śmierci księcia Romana w 1205 roku władzę w księstwie wołyńskim przejęli książęta nowogrodzko-siewierscy, a we Włodzimierzu osiadł Światosław (1177-1211). Mieszkańcy miasta nie zaakceptowali księcia, co wykorzystał książę bełski Aleksander (?-1236), siostrzeniec Romana, wezwał na pomoc polskich książąt, Leszka Białego (ok. 1185-1227) i Konrada Mazowieckiego (1187-1247), księcia łuckiego i peresopnickiego. Mieszkańcy Włodzimierza otworzyli Aleksandrowi i jego sojusznikom wrota miejskie,

² Архив Юго-Западной России, cz.1, t. VI, Киев 1883, s. 8, (dalej: AJZR).

ale nieoczekiwanie przybysze ograbili miasto. Część mieszkańców znalazła schronienie w katedralnej cerkwi Zaśnięcia NMP³.

Tragiczny okres dla Wołynia i Włodzimierza nastąpił w 1240 roku, kiedy Tatarzy pod wodzą Batu-chana (1205-1255) zdobyli Wołyń i jego stolicę. Wielu mieszkańców schronienia przed Tatarami szukało w cerkwiach, w tym w cerkwi Zaśnięcia NMP. Nie uratowało to jednak im życia, bowiem w większości przypadków Tatarzy i w miejscach sakralnych dokonywali grabieży, rozboju i zbeszczeszczania: „церковь свята Богородицы исполнена трупы, инья церкви наполнена быша трупиа и телес мертвых”⁴.

W pierwszej połowie XIV wieku Wołyń stał się częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego. Książę litewsko-ruski Lubart (ok. 1314-1385) na swą rezydencję wybrał Łuck, ale szczerze wsparł włodzimierską cerkiew Zaśnięcia NMP. Nadał jej wieś Susziczno i jezioro Stobuchow, co własnoręcznie zapisał w ołtarzowej Ewangelii świątyni Mściśława⁵. Inni litewscy książęta również czynili zapisy na rzecz cerkwi. I tak książę Świdrygiełło (ok. 1374-1452) w 1444 r. potwierdził nadania Lubarta i zwrócił nieopatrnie zabraną cerkwi majątek Lisznia⁶.

Król Kazimierz Jagiellończyk (1447-1492) potwierdził na rzecz cerkwi prawa do majątku Kwasow, następnie dał zgodę na założenie tam miasta na prawie magdeburskim⁷. 30 stycznia 1513 roku król Zygmunt I (1506-1548) potwierdził wszystkie nadania dla cerkwi Zaśnięcia NMP⁸.

Krótki latopis wołyński ze zbornika sporządzonego w klasztorze supraskim⁹ podaje:

В лѣто 6999 [1491] приходиша татарове завольскыи на Волянскую землю десять тысящ, много зла сътвориша у Волянської земли и в Лядской. Володимери церкви божиі пожгли и великую церковь Пречистое мурованую и мѣсто, а людеи по мѣстом и по селом, и по дорогам без числа посекали и в полон побрали¹⁰.

Po raz pierwszy w swej historii cerkiew Zaśnięcia NMP we Włodzimierzu została wtedy całkowicie zniszczona. Odbudował ją trzy lata później biskup Wassian I (1487-1497)¹¹, w 1494 roku. W 1565 roku cerkiew znowu uległa dużemu zniszczeniu. Stało się to podczas najazdu biskupa chełmskiego Fiodora Łazowskiego (1566-1572)¹² na

³ П. О. Левицкий, *Историческое описание Владимиро-волинского Успенского храма*, Киев 1892, s. 33-34.

⁴ Ibidem, s. 178-179.

⁵ Н. И. Теодорович, *Город Владимир в связи с историей волинской иерархии*, Почаев 1893, s. 109.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ AJZR, cz. 1, t. VI, s.18-120.

⁹ Opis rękopisu: М. А. Оболенский, *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи*, Москва 1836, s. 157-159; В. А. Арнаут, «Киевская» летопись Супрасльского сборника (*К вопросу о смоленском летописании*), Известия Отделения Русского Языка и Словесности, т. XIV, кн. 3, Санкт-Петербург 1910, s. 1-34.

¹⁰ *Волинський короткий літопис* wg rękopisu przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (ЦГАДА), sygnatura: ф. 181, оп. 1, ч. 1, № 21/26. **Wersja elektroniczna dostępna pod adresem:** <<http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm>>.

¹¹ П. Строев, *Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви*, Санкт Петербург 1877, s. 1038.

¹² Ibidem, s. 1039.

nowo obranego biskupa włodziemskiego Iwana Borzobohatego (1548-1566)¹³, którego wygnano. Działalność Łazowskiego doprowadziła do dalszego niszczenia cerkwi katedralnej i rezydencji biskupów. Zwrócił na to uwagę książę Konstanty Ostrogski (1526-1608), który zobowiązał biskupa do remontu obiektów. Trzyletnie dochody z majątków katedralnych: Biskupicz, Bożanki, Kypieczewa, Sołotwina, Suszyczna, Batłasowa i Ozieran przeznaczono by „тую церковь соборную, муръ опалые, склепы, верхъ и вежицы, также и муръ замочку епископского муромъ оправить и побить”¹⁴. Biskup Łazowski przeznaczył także dwa majątki biskupie (wsie Horodok i Suszibabę) na utrzymanie przy cerkwi dwóch diakonów i kilku śpiewaków. Władyka zreformował ponadto istniejącą przy cerkwi szkołę (wprowadził naukę greki i języka cerkiewnosłowiańskiego) oraz zbudował szpital. Od 1596 roku cerkiew Zaśnięcia NMP stała się unicka.

2. Cerkiew katedralna pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny (cerkiew Włodzimierza)

Legenda głosi, że książę Włodzimierz założył miasto Włodzimierz Wołyński i wybudował tu cerkiew katedralną pw. Zaśnięcia NMP, której wyświęcenia dokonał pierwszy biskup halicko-wołyński Stefan I (1091-1094)¹⁵. Katedra była też miejscem spoczynku książąt i biskupów wołyńskich. Prawdopodobnie cerkiew była drewniana, jak większość budowanych wówczas świątyń. Już XII wieku cerkiew nie nadawała się do sprawowania kultu i w latach 1157-1160 książę Mścisław zbudował nową katedrę na nowym miejscu, z dala od starej katedry „Włodzimierskiej”.

Prawdopodobnie stara cerkiew Zaśnięcia NMP była zbudowana na uroczysku, które nosi nazwę „Stara Katedra”. Na jej miejscu w XIII wieku została wybudowana cerkiew św. Dymitra, a później drewniana cerkiew św. Teodora.

3. Cerkiew pw. św. Dymitra

O cerkwi św. Dymitra wspomina się w *Latopisie hipackim*. W związku z przedwczesną śmiercią księcia wołyńskiego Włodzimierza (1271-1289) znajdziemy tu zapis o tym, że to książę zlecił pomalowanie ścian świątyni św. Dymitra, oprawił ikonę Bogurodzicy w złoto i srebro, a inne upiększył aksamitem¹⁶.

Prawdopodobnie cerkiew wybudowano na uroczysku „Stara Katedra” oddalonym od współczesnych granic miasta o około 2 km. W 1886 roku prowadzono tam prace archeologiczne i odnaleziono ruiny murowanej budowli. Świątynia była zniszczona w końcu XIV lub na początku XV wieku przez Tatarów.

4. Cerkiew pw. Męczennika Teodora Stratelatesa

Na tym samym uroczysku „Stara Katedra” funkcjonowała drewniana cerkiew św. Teodora. W dokumentach pierwszy raz występuje pod rokiem 1547 w testamencie księcia Teodora Sanguszko (1484-1547)¹⁷, starosty włodziemskiego i winnickiego, który

¹³ Ibidem, s. 1039.

¹⁴ AJZR, cz. 1, t. I, Кіев 1859, s. 236-237.

¹⁵ П. Строев, op. cit..

¹⁶ Н. И. Теодорович, op. cit., s. 128.

¹⁷ Patrz szerzej: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 226.

zapisuje „до церкви сватого Федора у Володимери пать копь грошей”¹⁸. Po zmianie granic miasta w XVI wieku funkcjonowała jako cerkiew parafialna we wsi Fiodorówka. W 1683 roku świątynia „отъ глубокой старости сгнила”¹⁹ i nie zostało po niej śladu.

5. Cerkiew pw. św. Bazylego Wielkiego

Legenda głosi, że książę Włodzimirz, wracając w 992 roku ze zwycięskiej wyprawy zatrzymał się we Włodzimirzu. Chcąc podziękować Bogu za odniesione zwycięstwo nakazał, aby każdy z jego drużyny przyniósł cegłę. W ten sposób w ciągu jednego dnia wzniesiona została cerkiew św. Bazylego Wielkiego. Prace archeologiczne potwierdzają, że na miejscu starej cerkwi była pobudowana druga świątynia pod tym samym wezwaniem. Kiedy i przez kogo została ona ufundowana – nie wiadomo. Na jednej z desek umieszczonej w północnej ścianie budowli odczytano słowiański napis „помози Боже ... князь ... 6702”. Można przypuszczać, że powstała nie wcześniej niż w XII wieku. Cerkiew znajdowała się na obrzeżach miasta określanych mianem *Michajłowka*. Po raz pierwszy w dokumentach występuje ona w XVI wieku. W 1523 roku 28 kwietnia król Zygmunt I nadał księciu Wasylowi Sanguszkowskiemu (?-1558) prawo patronatu nad omawianą cerkwią: „Бил намь чоломь князь Василей Михайловичь Сонгушковича и поведил перед нами, штожь дей церковь, заложеніе сватого Василя, у мeste Володимерскомь опала, абыхмо тую церковь сватого Василя дали ему в поданіе”²⁰. Już w 1523 roku świątynia podupadła i potrzebowała kтитора. Początkowo był nim Wasyl Sanguszko. W 1554 roku książę przekazał patronat nad cerkwią znanemu na Wołyniu obrońcy prawosławia Piotrowi Zagorowskiemu (1550-1571)²¹. Cztery lata później świątynię zabrali bezprawnie pod swoją opiekę książęta Radziwiłłowie. W 1574 roku Radziwiłłowie przekazali „замокъ и село Фалимичи у повете Володимерскомь лежачое, зъ селы и зъ Василевскою церковью у мѣсти Володимерскомь”²² biskupowi łuckiemu Iwanu Borzobohatemu w zamian za majątek Chorłupy²³. Od tego czasu cerkiew św. Bazylego pozostawała w obediencji biskupów łuckich, a nie włodzimirskich. Ten fakt może stanowić oznakę nieporządków w eparchii włodzimirskiej, kiedy biskupami byli Iwan Borzobohaty i Fiodor Łazowski. W 1585 roku nowy biskup łucki i ostrogski Cyryl Terlecki (1585-1597)²⁴ przejął majątek eparchii, w tym „церковь мурованую светого Василя у Володимира на предместью (именуемомъ в другихъ документахъ Михайловщиной)”²⁵. Niekiedy biskup włodzimirski występował w obronie duchownych cerkwi św. Wasyla. Na przykład w 1582 roku Fiodor Łazowski biskup włodzimirski ujął się za duchownym świątyni św. Bazylego we

¹⁸ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 4, Lwów 1887, s. 563.

¹⁹ Н. И. Теодорович, *op. cit.*, s. 133.

²⁰ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie...*, t. 3, s. 251.

²¹ *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*, spisy, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 91.

²² AJZR, cz. I, t. I, s. 41.

²³ *Ibidem*.

²⁴ П. Строев, *op. cit.*, s. 1043.

²⁵ AJZR, cz. I, t. VI, s. 74.

Włodzimierzu Prokopiuszem, kiedy ten poszedł do sędziego ziemskiego Bogdana Kostjuszkwicza Choboltowskiego ze skargą na jego syna Własa, który ukradł siano na polach cerkiewnych, za co sędzia zbił duchownego²⁶.

6. Cerkiew pw. Wprowadzenia NMP do świątyni

Nie wiemy, kto i kiedy ufundował cerkiew Wprowadzenia NMP do świątyni. W latopisach i źródłach o niej nie ma wzmianki. W pozostałych po pożarze zgliszczach znajdował się dzwon z napisem, że odlano go w 1346 roku. Można więc przypuszczać, że świątynia powstała nie później niż w pierwszej połowie XIV wieku. Po raz pierwszy o cerkwi wspomina się w 1554 roku²⁷, później w 1589 roku²⁸. Warto podkreślić, że cerkiew ta najdłużej pozostawała przy prawosławiu po unii brzeskiej. Jeszcze w 1664 roku w aktach występuje prawosławny duchowny Szumakowski, prezbiter cerkwi Wprowadzenia NMP do świątyni.

7. Cerkiew pw. św. Męczennika Jerzego Zwycięzcy

Na wschodnich obrzeżach miasta na brzegu rzeki Ług znajdowała się cerkiew św. Męczennika Jerzego Zwycięzcy. Została ufundowana w pierwszej połowie XIV wieku na miejscu, gdzie został zabity w 1316 roku książę halicko-wołyński Jerzy I Lwowicz (ok. 1251-1308), który bronił Włodzimierza przed najazdem Litwinów. Za średnio-wiecznymi wałami miasta znajdowało się wiele mogił i kurhanów, świadków tamtych zdarzeń. Świątynia funkcjonowała do XVII wieku.

8. Cerkiew pw. św. św. Joachima i Anny

Cerkiew św. św. Joachima i Anny znajdowała się na zamku grodzkim i dlatego w aktach XV i XVI wieku wymieniana jest pod nazwą cerkwi zamkowej. Świątynia była zaliczana do najstarszych w mieście. W *Latopisie hipackim* pod 1291 rokiem czytamy: „Тогож лета [т. 6799 (1291 г.) – М.М.] Мъстиславу князю вложи ему Бог во срѣдце мьсль блага созда гробницу камену надъ гробомъ бабы своєї Романовой в монастырѣ въ стого и свѣща ю во има правѣднику Акима и Аньны и службу в неи створи”²⁹. Wnioskujemy, że cerkiew św. św. Joachima i Anny powstała na miejscu kaplicy, którą ufundował książę Mściśław nad grobem swojej babki. W dokumentach historycznych po raz pierwszy świątynia ta jest wzmiankowana w końcu XV wieku, kiedy starosta Iwan Jursza (1488-1489) chciał odebrać od cerkwi świętych „Якима и Анны што въ замку Володимерскомъ”³⁰ dziesięcinę na rzecz zamku. Później z tego zamiaru się wycofał. 9 listopada 1547 roku książę Fiodor Sanguszko, marszałek Ziemi Wołyńskiej, starosta włodzimierski i winnicki, zapisał do cerkwi „сватыхъ праведныхъ Иоакима и Анны у замьку, у Володимери, пѣт коп грошей”³¹. W drugiej połowie XVI wieku

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, cz. 1, t. I, s. 1088.

²⁸ Н. И. Теодорович, op. cit., s. 140.

²⁹ *Ипатьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, t. 2, wyd. 2, Санкт-Петербург 1908, k. 938; (dalej: PSRL).

³⁰ AJZR, cz. 1, t. VI, s. 19.

³¹ *Архивум książąt Lubartowiczów Sanguszków...*, t. 4, s. 563.

duchownym w świątyni był dworzanin Iosif Gorjain, który ponad 20 lat reprezentował cerkiew w sądach, głównie w sporach o ziemię cerkiewną.

9. Cerkiew pw. św. Męczennika Prokopa

Świątynia prawosławna św. Męczennika Prokopa znajdowała się na lewym brzegu rzeki Ług. Nie wiemy, kto ufundował tę cerkiew. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z akt datowanych 3 lutego 1584 roku. Wówczas to duchowny cerkwi włodzimierskiej, Dymitr Prokopinskij, poinformował sąd królewski, że nie może się stawić w związku z pracami w cerkwi Zaśnięcia NMP, które rozpoczął biskup Fiodor Łazowski³². W 1596 roku cerkiew stała się unicka.

10. Cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy

Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy trzeba odróżnić od obecnej cerkwi pod tym samym wezwaniem, która powstała w wyniku przebudowy unickiej kaplicy. Nie wiemy, kiedy i przez kogo była wybudowana. Na pewno już istniała w pierwszej połowie XIII wieku. Pierwsza wzmianka o świątyni pochodzi z 1235 roku, kiedy to w *Latopisie hipackim* pod 1235 rokiem mówi się, że wielki książę halicko-wołyński Daniel, zbierając wojsko przeciw Galiczanom i książętom Bołochowskim, modlił się „Бору и святому архиерѣю Николѣ . иже каза чюдо свое”³³.

Pierwsza wzmianka źródłowa o tej świątyni znajduje się w dokumencie z 3 lutego 1584 r., gdzie jest mowa o kryłozanach soboru włodzimierskiego. Wśród nich wymienia się duchownego Iosifa Nikoleńskiego. Dokument informuje o braku możliwości uczestniczenia w sądzie królewskim dotyczącym rozwodu dworzanina Wasyla Zagorowskiego³⁴. Tenże duchowny 30 kwietnia 1589 roku wniósł skargę do sądu na wójta włodzimierskiego Michała Dubickiego, zięcia biskupa włodzimierskiego Fiodora Łazowskiego, o przywłaszczenie majątku cerkiewnego³⁵. Proboszcz Iosif (Esip Nikolinskij) był związany z cerkwią jeszcze w 1593 roku³⁶.

11. Cerkiew pw. św. św. Piotra i Pawła

Cerkiew ta po raz pierwszy wzmiankowana jest w Ewangeliu Dobryłowej z 1164 roku, prawdopodobnie sporządzonej we Włodzimierzu. Na tej podstawie przypuszczamy, że istniała tam w okresie od XII do XIV wieku. Tę lokalizację świątyni Piotra i Pawła potwierdzają badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1999-2000³⁷.

12. Cerkiew pw. św. Męczennicy Paraskiewy (Piatnicka)

Nie wiemy, kto i kiedy ufundował cerkiew św. Męczennicy Paraskiewy. Bez wątplenia istniała ona w pierwszej połowie XV wieku, kiedy w 1570 roku przeprowadzano

³² AJZR, cz. 1, t. I, s. 188.

³³ PSRL, k. 775.

³⁴ AJZR, cz. 1, t. I, s. 188.

³⁵ Ibidem, s. 242.

³⁶ Ibidem, s. 339.

³⁷ Ś. Ters'kyj, *Miasto Włodzimierz w świetle archeologii*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. 1, Zamość 2003, s. 37.

proces sądowy z powodu przeniesienia ziem należących do cerkwi Piatnickiej do cerkwi zamkowej Joachima i Anny, proboszcz świątyni św. Paraskiewy, Małofiej, przedstawił w sądzie list księcia litewskiego Świdrygiełły, panującego w pierwszej połowie XV wieku, w którym potwierdzono przynależność tych ziem do świątyni Piatnickiej. Proboszcz przedstawił też drugi list Świdrygiełły, dany jego ojcu, byłemu proboszczowi tejże cerkwi, Andrzejowi Kacerewiczowi, w którym zwalniano ich od wszelkich powinności na rzecz zamku i miasta. Oba listy były potwierdzone przez króla Zygmunta Augusta³⁸.

W 1585 roku proboszcz Małofiej pozostawił testament, **którym oddawał cerkiew synowi Iwanowi**:

[...] тую церковь зложенъя св. Пятницы влостную отчизну и дѣдовщизну свою, ему, детемъ и потомкамъ его отъ короля его милости святой и славной памяти Жикгимонта-Августа привилеемъ его королевской милости на вѣчность утвержую, з людьми и землями³⁹.

W 1593 roku proboszczem cerkwi był Daniel (Daniło Piatnickij), prawdopodobnie drugi syn duchownego Małofieja⁴⁰.

13. Cerkiew pw. Narodzenia św. Proroka Jana Chrzciciela

Świątynia Jana Chrzciciela była zlokalizowana na uroczysku „Łozowszczyzna”, na wyspie otoczonej błotami. Podobnie jak w przypadku innych cerkwi, czas założenia świątyni i jej fundator nie jest znany. W wizytacji świątyń włodzimierskich z 1695 roku jest określona jako „starodawna” i nie nadająca się do sprawowania nabożeństw. Jej dzwonnica już wtedy nie posiadała dachu, zniesionego przez wiatr. W XVI i XVII wieku świątynię określa się jako spróchniałą. Drewniana cerkiew może przetrwać dwieście lat. Stąd możemy przypuszczać, że pochodzi ona z połowy XV wieku.

Pierwsza wzmianka o cerkwi pochodzi z dokumentu z 3 lutego 1584 roku. Wymienia się w nim proboszcza Epimacha (Iwanowskiego), który nie może się stawić wraz z innymi członkami kryłosu na królewski sąd w sprawie rozwodu dworzanina Wasyla Zagorowskiego⁴¹. W 1593 roku proboszczem cerkwi był już syn Epimacha – Maksym Epimachowicz (Iwanowskij)⁴².

14. Cerkiew pw. św. Jana Złotoustego

Świątynia była ufundowana na uroczysku „Łozowszczyzna”, w pobliżu istniejącej cerkwi Jana Chrzciciela, na sąsiedniej wyspie otoczonej błotami. Nie wiemy, kiedy dokładnie została ufundowana. W wizytacji 1695 roku określono ją, jako „starodawną”, spróchniałą, bez dzwonnicy. Jej stan określono na lepszy, aniżeli cerkwi Jana Chrzciciela. Prawdopodobnie zbudowano ją w drugiej połowie XV wieku. Po raz pierwszy wymienia się świątynię w dokumencie z 3 lutego 1584 roku, kiedy wśród kryłoszan soboru

³⁸ Н. И. Теодорович, *op. cit.*, s. 147.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ AJZR, cz. 1, t. I, s. 339.

⁴¹ *Ibidem*, s. 188.

⁴² *Ibidem*, s. 339.

włodzimierskiego odnotowuje się Emmanuela (Iwanowskiego)⁴³. Wiadomo, że jeszcze w 1593 roku pozostawał on proboszczem tej cerkwi⁴⁴.

15. Cerkiew pw. św. Apostoła i Ewangelisty Łukasza

Cerkiew św. Apostoła i Ewangelisty Łukasza jest wzmiankowana w wizytacji świętyń włodzimierskich z 1695 roku. Nie wiadomo, kto i kiedy ją ufundował. Nie wiemy też, gdzie była zlokalizowana. Dokumenty dotyczące cerkwi nie zachowały się⁴⁵.

16. Cerkiew pw. św. św. Kosmy i Damiana

Legenda o istnieniu we Włodzimierzu cerkwi Kosmy i Damiana przetrwała w przekazach ludowych. Gdzie znajdowała się ta cerkiew, nie wiadomo. Niektórzy twierdzą, że ulokowana była na uroczysku Potzniki. Przypuszczalnie zamknięto ją przed końcem wieku XVII, ponieważ w wizytacji świętyń z 1695 roku już się o niej wspomina⁴⁶.

Cerkwie przy monasterach

1. Cerkiew pw. św. Archanioła Michała

Monasterska cerkiew św. Michała znajdowała się na prawym brzegu rzeki Ług, na przedmieściach Włodzimierza, które otrzymało nazwę *Michajłowka*⁴⁷, w pobliżu cerkwi św. Bazylego. Świątynię, podobnie jak monaster, zbudowano z drewna na kamiennym fundamencie. Legenda głosi, że cerkiew wzniesiono na miejscu, gdzie kiedyś stał bożek pogański Weles⁴⁸.

Kiedy i przez kogo został ufundowany monaster Michajłowski, nie wiadomo. Pierwsza wzmianka historyczna o monasterze znajduje się w *Latopisie hipackim* pod rokiem 1268 w związku z bratobójczą śmiercią księcia-mnicha Wasylka (Wojszelka, 1203-1269)⁴⁹. Później monaster wspomina się 11 sierpnia 1502 roku, w związku z podziałem majątku pomiędzy księciem Andrzejem Sanguszką (1454-1534) i księżną Anną z synem. Podczas tego podziału, za pozwoleniem króla Aleksandra, „манастырь свѣтото Михайла у Володимирѣ”⁵⁰ przypadł stronom po połowie. Z powyższego wynika, że monaster należał do rodu Sanguszków już wcześniej, prawdopodobnie od drugiej połowy XV wieku.

W 1547 roku klasztor został przekazany Teodorowi Sanguszcze, marszałkowi ziemi wołyńskiej, staroście włodzimierskiemu i winnickiemu, który w swoim testamentie zapisał „на манастыр свѣтото Михаила у Володимери пат коп грошей”⁵¹. Мона-

⁴³ Ibidem, s. 188.

⁴⁴ Ibidem, s. 339.

⁴⁵ Н. И. Теодорович, op. cit., s. 151.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ AJZR, cz. 1, t. VI, s. 306.

⁴⁸ О. Цинкаловський, *Стара Волинь і Волинське Полісся*. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року, Вінніпег 1984, s. 227.

⁴⁹ PSRL, k. 864.

⁵⁰ *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków...*, t. 1, s. 148.

⁵¹ Ibidem, t. 4, s. 563.

ster funkcjonował jeszcze w 1550 roku, o czym świadczy dokument z 27 października, w którym jest wzmianka o sprzedaży domu znajdującego się na przedmieściu Michajłowskie „архимандриту Михайловскаго монастыря Ionъ Бережецкому за 30 копь грошей”⁵².

Kiedy zamknięto monaster, nie wiadomo. W 1569 roku książę Roman Sanguszko (1537-1571)⁵³ zapisał cerkwi Michajłowskiej ogrody „з людьми на нихъ осѣдлыми и повинностями ихъ”⁵⁴. Zapis dotyczy już tylko cerkwi. Po zamknięciu monasteru cerkiew funkcjonowała jako parafialna. Ostatnia wzmianka o świątyni Michajłowskiej pochodzi z 7 stycznia 1621 roku.

2. Cerkiew św. Dwunastu Chrystusowych Apostołów

Monaster Dwunastu Apostołów znajdował się na prawym, podwyższonym brzegu rzeki Ług. Jego fundatorem i ktitorem był książę włodzimierski Włodzimierz, który panował w księstwie w latach 1272-1289. W swym testamencie zamieszczonym w *Latoписіе hipackim* pod 1287 roku pisze: „далъ есмь кнагинѣ своєї по своємъ животоѣ [...] манастырь свои Апостолы же создахи и своєю силою а село есмь коупиль Березовичѣ [...] а тое далъ есмь ко Апостоломъ же”⁵⁵. **Jak potoczyły się losy monasteru** po śmierci fundatora, nie wiemy. W drugiej połowie XVI wieku w aktach grodzkich odnajdujemy wzmiankę tylko o cerkwi Apostolskiej, która w owym czasie stała się parafialna. Na rzecz świątyni czyniono zapisy fundacyjne. I tak, w testamencie dworzannin Wasyl Zagorowski, kasztelanin braclawski (1572-1577)⁵⁶, 11 lipca 1577 roku wymienia należące do cerkwi Apostolskiej „поля, сеножати и заросли, подъ мѣстомъ господарскимъ Володимерскимъ”⁵⁷. W 1588 roku proboszczem cerkwi apostolskiej był Maksym. Był on członkiem sobornego krilosu. Podpisał się pod listem z 25 lipca 1588 roku, w którym biskup włodzimierski Fiodor ustosunkowuje się do propozycji księcia Konstantego Ostrogskiego w związku z uposażeniem cerkwi Zaśnięcia NMP i założenia przy niej szkoły⁵⁸.

3. Cerkiew pw. św. Onufrego Wielkiego

Monaster św. Onufrego znajdował się na wyspie Wołosow, leżącej wśród bagien i lasów po lewej stronie rzeki Ług, naprzeciwko cerkwi Mściśława. Nie wiadomo, kiedy i kto ufundował ten monaster. Po raz pierwszy występuje on w skardze złożonej w sądzie grodzkim włodzimierskim 2 czerwca 1578 roku, w której wspomina o napadzie na monaster żołnierzy polskich⁵⁹. Następnie mówi się o nim w rejestrze cerkwi i majątków biskupstwa włodzimierskiego spisany 13 kwietnia 1593 roku, przy przekazaniu tego biskupstwa Hipacemu Pocijewowi (1541-1613). W rejestrze wymienia się monaster

⁵² Н. И. Теодорович, *op. cit.*, s. 154.

⁵³ Patrz szerzej: A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 241.

⁵⁴ Н. И. Теодорович, *op. cit.*, s. 154.

⁵⁵ PSRL, k. 904.

⁵⁶ *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 94.

⁵⁷ AJZR, cz. 1, t. I, s. 87.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 430.

⁵⁹ Н. И. Теодорович, *op. cit.*, s. 157.

w lesie pw. św. Onufrego na ostrowie na „реце Лугу, до того манастыра кгрунтъ, островъ Волославъ, належыт”⁶⁰. Monaster został zamknięty w XVII wieku, a jego cerkiew przekształciła się w parafialną.

4. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego

Monaster Przemienienia Pańskiego stał na górze w kierunku płn.-zach. od cerkwi Mścislawa. Kto i kiedy go ufundował, nie wiadomo. Po raz pierwszy wspomina się go w liście z 26 maja 1508 roku, w którym mowa jest o przekazaniu go księciu Andrzejowi Sanguszcze: „А маеть он тот замокъ нашъ Володимир (...) и з манастыром нашим свАтого Спаса (...)”⁶¹. **Stąd wiadomo, że początkowo monaster należał do dóbr królewskich.** Andrzej Sanguszko przekazał monaster księciu Teodorowi Sanguszko, marszałkowi ziemi wołyńskiej, staroście włodzimierskiemu i winnickiemu. W 1547 roku, 9 listopada, Teodor Sanguszko w swym testamencie przekazuje „на манастыр свАтого Спаса у Володимери двадцет коп грошей”⁶².

Księżęta Sanguszkowie władali monasterem do 1563 roku. 28 lutego 1563 roku król Zygmunt August podarował monaster Przemienienia Pańskiego z jego posiadłościami dworzaninowi Pawłowi Orańskiemu, wynagradzając w ten sposób jego wierną służbę na dworze królewskim, a po jego śmierci jego trzem synom. 6 czerwca 1578 roku nadanie to zostało potwierdzone przez Stefana Batorego (1533-1586). W 1580 roku Paweł Orański przekazał monaster spaski swemu najstarszemu synowi Mikołajowi. Nadanie to potwierdzono listem majestatycznym 3 lutego 1580 roku, przy czym Stefan Batory pozwolił Michałowi Orańskiemu „[...] на себе держати и всякихъ пожитковъ и доходовъ тому манастыру належачихъ уживати и в нем се слушне и порадне водле обычаю и закону греческого справовати и фалу Божюю розмножати”⁶³. 6 lutego 1580 roku król Stefan Batory nakazał księciu Konstantemu Ostrogskiemu opiekować się Michałem Orańskim. W 1597 roku monasterowi narzucono unię.

5. Cerkiew pw. św. Proroka Eliasza

Cerkiew ta znajdowała się na brzegu rzeki Ług. Nie wiemy, kiedy i kto ją ufundował. Pierwsza wzmianka o cerkwi pochodzi z drugiej połowy XVI wieku, kiedy mieszczanin włodzimierski Konachowicz wyprosił ją u króla. Przyrzekł królowi, że zostanie duchownym, ale nie dotrzymał obietnicy i w 1568 roku sprzedał cerkiew dworzaninowi Wasyłowi Zagorowskiemu (1568-1577)⁶⁴, horodniczemu włodzimierskiemu. Za to ówczesny biskup Fiodor Łazowski posadził Konachowicza w „łańczuch i oprotestował akt sprzedaży”. Przez kilka lat trwała walka o cerkiew św. Eliasza pomiędzy biskupem, Zagorowskim i mieszkańcami miasta Włodzimierza, którzy także rościli pretensje do

⁶⁰ AJZR, cz. 1, t. I, s. 373.

⁶¹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...*, t. 3, s. 56. Fiodor Januszko (1488-1505), [w:] *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 122.

⁶² *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...*, t. 4, s. 563.

⁶³ *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном Подольском и Вольнском генерал-губернаторе*, Киев 1848, т. 1, ч. 2, изд. 2, s. 35 (zd. 279).

⁶⁴ *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 94.

cerkwi. W 1571 roku król przyznał cerkiew Zagorowskiemu, swemu marszałkowi⁶⁵. Wasyl Zagorowski był dobrym patronem i kтитorem cerkwi. W 1577 roku w czasie napadu tatarów krymskich na Wołyń dostał się do niewoli, gdzie zmarł. Przed śmiercią na Krymie 11 lipca 1577 roku sporządził testament, w którym dał wyraz trosce o wyposażenie cerkwi. Wynika z niego, że cerkiew była drewniana, stara i dobrze zachowana, potrzebowała tylko nowego dachu. Posiadała wiele cennych przedmiotów liturgicznych⁶⁶. Przy cerkwi Zagorowski zbudował szpital, przeznaczony na dwanaście osób ubogich i „słabego zdrowia”, na utrzymanie którego przeznaczył młyn⁶⁷. Wokół świątyni założył cmentarz i obiecał ufundować dwa nowe dzwony na dzwonicę⁶⁸.

Po śmierci Zagorowskiego jego następcy rozpoczęli walkę o spadek. Wykorzystując tę sytuację biskup Hipacy Pocij postanowił odebrać cerkiew św. Eliasza. 10 sierpnia 1596 roku na czele uzbrojonych sług wtargnął do cerkwi i w niej „и съ того олгара, albo престола, все прикрите самъ руками своими, почавши зъ долу ажъ до верха, поздираль и поскидаль и антимишь съ него зшарпнулъ, и, зшарпувши, зъ собою его взялъ”⁶⁹. Przy tym zabronił służyć w cerkwi proboszczowi Karpowi Mielezkwiczowi⁷⁰.

6. Cerkiew pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny i św. Trójcy w monasterze Świątogorskim w Zimnem

Zimno w omawianym okresie było przedmieściem Włodzimierza. Teraz to wieś leżąca w odległości około pięciu km od miasta. To tutaj na podwyższonym brzegu rzeki Ług stoi murowana zimowa cerkiew Zaśnięcia NMP. Niżej, na północnym pagórku, pobudowano drugą cerkiewkę, letnią, Świętej Trójcy – znajdowała się w pieczarach. Cerkiew Zaśnięcia NMP, zgodnie z opisem katalogu zawierającego cerkwie i ich historię z 1828 roku, została wybudowana w 1495 roku, prawdopodobnie przez księcia Fiodora Czartoryskiego (1491-1542)⁷¹. Według badań archeologicznych profesora Adriana Prachowa, cegła, z której została ona zbudowana, **jest taka sama jak w wieży i ścianach, które otaczają siedlisko cerkiewne**. Te ostatnie zostały zbudowane w XV-XVI wieku.

Według legendy cerkiew ufundowano w miejscu, gdzie wcześniej znajdowała się świątynia pod tym samym wezwaniem, która została zbudowana przez św. Włodzimierza w 1001 roku jako cerkiew monasteru świętogórskiego. Pod cerkwią Zaśnięcia NMP znajdują się murowane groby osobistości Wołynia: książąt Czartoryskich, Czetwertyńskich i innych.

Nie wiemy, kiedy wybudowana została mała cerkiew pw. Św. Trójcy. Niektórzy przypisują jej powstanie księciu Włodzimierzowi Wielkiemu. Obok tej cerkwi znajduje się wejście do pieczar przypominających pieczary kijowskie. Jedna z pieczar miała drewniane drzwi, jej kształt przypominał wąski korytarz, którego ściany i sufit zostały

⁶⁵ Н. И. Теодорович, *op. cit.*, s. 162.

⁶⁶ AJZR, cz. 1, t. I, s. 81-82.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 82.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 78-79.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 508.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Patrz szerzej: A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 226.

wyłożone ceglami. Podłogę stanowiła ziemia. Wysokość pieczary zapewniała przejście dorosłemu człowiekowi. Być może są to relikty najstarszych pieczar w tradycji ruskiej.

Reasumując, we Włodzimierzu Wołyńskim w końcu XVI wieku funkcjonowało szesnaście świątyń prawosławnych. Począwszy od XI do XIV wieku były one fundowane przez książąt kijowskich. W XIV wieku kitorami cerkwi stali się książęta ruscy (ród Sanguszków, Czartoryskich). Niepokojące zjawisko odnotujemy w XVI wieku, kiedy rozpoczął się swoisty „handel” świątyniami prawosławnymi i obsadą stanowisk cerkiewnych. Świadczyło to o słabości Cerkwi prawosławnej i wkrótce stanowiło jedną z przyczyn przejęcia cerkwi przez unitów.

SUMMARY

Marcin Mironowicz, Białystok

The Orthodox Parishes in Volodymyr-Volynsky

Keywords: Orthodox Church, parishes, Volodymyr-Volynsky

The city of Volodymyr-Volynsky, named after Saint Volodymyr who was also the founder, was erected and established in 988. During the development of this city, a numerous amount of new parishes emerged as the Orthodox faith spread and grew. The first parish to be founded was located in a valley known as „Old Cathedral”. The founder was the aforementioned Great Duke Volodymyr. In the twelfth century the city’s center was relocated to the south-east to an area between the intersection of the Smog and the Lug rivers. This was the location for the new Cathedral dedicated to the Dormition of the Mother of God.

From the eleventh to the sixteenth century, twenty one churches were built in this city of Great Volodymyr, in this amount include we five monasteries which were respectively dedicated to Saint Basil, the Holy Archangel Michael, Saints Joachim and Anna, the Prophet Elias and the Holy Apostles Saints Peter and Paul. By the end of the sixteenth century, only sixteen churches were still in existence.